

НАУКОВІ НАПРЯМИ

МАЙБОРОДА

Олександр Микитович —
доктор історичних наук,
професор, заступник директора
Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

АКАДЕМІЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ ЗА ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

До 25-річчя заснування Інституту
політичних і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

У грудні 1991 р. рішенням Президії АН України було створено Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. У статті йдеться про головні етапи в історії установи, основні напрями її наукової діяльності, а також про найвагоміші наукові здобутки та визначні практичні результати, отримані за 25 років.

Двадцять п'ять років тому Україна стала незалежною державою. Почалося загальне демократичне оновлення суспільного життя, що позначилося передусім на загальному стані соціогуманітарної наукової сфери — до неї повернулися принципи неупередженості, позаідеологічності, концептуального і методологічного плюралізму, свободи думки і дискусій. Нарешті здобули право на життя не лише окремі напрями в межах раніше визнаних наук, а й нові науки, зокрема наука про політику.

Заради справедливості слід згадати, що перший крок до легалізації та інституціоналізації політичної науки в нашій країні було зроблено наприкінці 1980-х років тодішнім комуністичним керівництвом, рішенням якого Інститут історії партії при ЦК Компартії України було реорганізовано в Інститут політичних досліджень. Це знаменувало визнання марксистськими ідеологами наявності в суспільстві феномену політичних взаємовідносин, які мають досліджуватися і пояснюватися. До такого кроку їх спонукала зміна загальної атмосфери в країні — поява альтернативних правлячій системі акторів («неформалів»), надане громадянам право на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань. Наукове осмислення бурхливих суспільнополітичних процесів було потрібне комуністичній владі, щоб встановити контроль над ними і запобігти їх антирежимній спрямованості. Однак крок був запізнаний. Потік подій привів і до втрати Компартією влади, і до заборони цієї партії з відповідною ліквідацією її структур, у тому числі й новоствореного

Учасники міжнародної наукової конференції «Діалог цивілізацій: виклики XXI століття». Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 30 березня 2016 р.

інституту. Перед колективом установи постало питання, як знайти свою нішу у вітчизняному суспільствознавстві.

У цей момент неоціненну роль відіграв тодішній академік-секретар Відділення історії, філософії і права Академії наук України (нині НАН України) Іван Федорович Курас. За його безпосередньою участю в грудні 1991 р. було підготовлено рішення Президії Академії наук про створення на базі колишнього Інституту політичних досліджень академічного Інституту національних відносин і політології (з 1997 р. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень). У 2006 р. установі присвоєно ім'я І.Ф. Кураса як засновника і першого директора Інституту, зі створенням якого було започатковано вітчизняну академічну політичну науку. Нині Інститут став визнаним осередком політологічного знання, відомим високим фаховим рівнем своїх співробітників (з 55 науковців 26 мають ступінь доктора і стільки ж — кандидата наук), бібліотечним фондом, який налічує понад 140 тис. томів, з

повним комп'ютерним забезпеченням і доступом до інтернет-ресурсів.

Чвертьстолітній шлях академічного політологічного інституту може вважатися віддзеркаленням процесу становлення і розвитку всієї політичної науки в Україні включно з наукою у вищій школі — спільна спрямованість пошуків, спільні здобутки і проблеми. Становлення нової галузі знань відбувалося паралельно зі зміною суспільно-політичного ладу країни і з процесом державотворення. Зрозуміло, що зміст об'єктно-предметної сфери нової науки визначався увагою вчених до тих явищ і процесів, які супроводжували політичну трансформацію насамперед у їхній країні, тобто явищ і процесів, що відбувалися на національному ґрунті. До цього слід додати і суспільний запит до нової науки — від неї очікували результати, які не тільки пояснюють політику як сферу практичної діяльності, а й мають прикладне значення під час зміни політичної системи країни.

Поєднання академічним політологічним співтовариством теоретичної і прикладної

функцій мало і свої недоліки, і свої продуктивні рефлексії. Нова вітчизняна наука формувалася позбавленою безпосереднього доступу до західної політичної думки, не мала достатніх емпіричних підсумків для теоретичних узагальнень світового рівня і в цьому відношенні була змушена переважно транслювати теоретичні положення, розвинуті світовими корифеями політичної науки. Академічна політологія, як, до речі, і вузівська, не була забезпечена достатнім інформаційним та методологічним ресурсом для вагомих теоретичних новацій, унаслідок чого в політичному середовищі виникла тенденція до нормативізму у вигляді переказу теорій і концепцій, ustalених у світовій науці.

Разом з тим, експертна функція змушувала науковців оперувати конкретним емпіричним матеріалом, хай і географічно обмеженим національними рамками. Тим самим політологи були поставлені перед необхідністю перевірки теоретичних канонів через аналіз конкретних політичних ситуацій, які виникали у власній країні. Біфункціональність політичної науки в Україні давала надію на її участь у розвитку теоретичного компоненту на основі вивчення вітчизняного політичного процесу.

На першому етапі функціонування Інституту його експертна роль стосувалася насамперед етнополітичної сфери країни: незалежність України була втіленням права українського народу на національне самовизначення, що вимагало розроблення моделі толерантних міжетнічних відносин у країні. Пріоритетна актуальність такого суспільного запиту була відображена й у першій назві установи.

Фахівці Інституту були серед фундаторів нової для українського суспільства наукової дисципліни — етнополітології, взяли активну участь у розробленні її об'єктно-предметної зони, визначенні понятійно-категоріального апарату. Паралельно проводилися дослідження з концептуалізації процесу націє- та державотворення в Україні в ситуації відходу від ідеологеми «єдиного радянського народу» і початку «етнічного ренесансу» — активізації етнічними спільнотами зусиль зі збережен-

ня своєї мовної, культурної та/або релігійної ідентичності.

В умовах, коли у суспільному житті почали утверджуватися принципи демократії, свободи й індивідуального визначення етнічної і національної ідентичності, мовного, культурного, релігійного плюралізму, Інститут неухильно і наполегливо відстоював концепцію трансформації сутності української нації. Лейтмотивом етнополітологічних праць, підготовлених його науковцями, була і залишається концепція зміни вектору націєтворення в Україні — від ідеї моноетнічної нації українців-автохтонів до ідеї поліетнічної нації громадян з одночасним визнанням наявності етнічного ядра (національної більшості) та багатьох етнічних груп (національних меншин).

Концепція поліетнічної нації громадян України як підсумку тривалого історичного розвитку підтверджувалася дослідженнями, які розкривали витoki вітчизняної політичної думки, еволюцію ідеології, політики і практики української державності та історичних подій, пов'язаних з боротьбою за неї. Відповідно, розвивалися дослідження, які стосувалися участі національних меншин у загальному історичному процесі на території України, і водночас послідовно розроблялася тема національних меншин України, їхньої історії, становища, правового статусу, політичної участі. Крім комплексного вивчення національних меншин деякі з них ставали окремими об'єктами спеціальних досліджень, як, приміром, кримські татари, німці й поляки.

Окремим напрямом у вивченні національних меншин стало дослідження проблем юдаїки, насамперед в етнополітичному аспекті — історія участі єврейської громади, зокрема створених нею політичних партій і громадських об'єднань, у суспільних процесах, її соціально-політичний і культурний розвиток, етнокультурний контекст взаємовідносин євреїв України та світової єврейської діаспори, участь євреїв у міжетнічних взаєминах у регіонах України, світовий етнополітичний контекст еволюції єврейської ідентичності, розвиток єврейської громадсько-політичної думки

в Україні, історико-політичні аспекти життя єврейської спільноти в умовах інтеграції українського суспільства, взаємодія єврейських громад на європейському та пострадянському просторі.

У безпосередньому зв'язку з етнонаціональною проблематикою відбувалося вивчення релігійного чинника у націє- і державотворенні та у політичному процесі загалом. Цей напрям досліджень зосереджувався, зокрема, на вивченні сутності тенденцій змін у державно-церковних відносинах, ролі релігійних об'єднань у процесі становлення громадянського суспільства в Україні, їхніх соціально-політичних орієнтацій. У процесі виконання етнорелігійної тематики було проаналізовано історію взаємовідносин між державою і політикою в радянський період, розглянуто різноманітні аспекти взаємозв'язку між релігією і політикою та релігією і державотворчим процесом на сучасному етапі, вивчено соціальний досвід окремих конфесій, зокрема греко-католицизму та ісламу.

Найактуальнішим і водночас найскладнішим питанням у концептуалізації моделі поліетнічної нації стало питання загальнонаціональної ідентичності – її змісту, політичної та історичної семіотики, співвідношення з іншими ідентичностями громадян – регіональними, мовними, культурними, релігійними тощо.

Відомо, що найбільш сталим компонентом і етнічної, і національної ідентичності є історична пам'ять – вона стосується того, що вже відбулося і тому не може бути змінене. Для етнополітичної науки важливо відшукати компенсаторні механізми антиномічності національної пам'яті народу, її одночасної травмованості і глорифікованості, визначити вплив історико-політичної науки на суспільну практику, закласти підвалини культури історичної пам'яті кожної етнічної спільноти країни і нації загалом. На цьому шляху науковці запропонували засоби формування нової історичної свідомості, вільної від поляризації оцінок, упередженого тлумачення трагічних подій.

У річищі напрямку, який стосується феномену національної ідентичності, помітне місце посіла регіональна проблематика, яка розвива-

Виступ директора Інституту члена-кореспондента НАН України О.О. Рафальського на VI Конгресі політологів України. 26 квітня 2016 р.

лася з виконанням наукових тем, присвячених вивченню регіональних аспектів етнонаціональних процесів у сучасній Україні, зокрема етнополітичної ситуації в таких регіонах, як Крим, Закарпаття, Донбас, Галичина. За підсумками досліджень з етнополітичної регіоналістики було поглиблено уявлення про суперечливий характер націєтворення в різних частинах України. Особливу увагу було приділено проблемі політизації мовних ідентичностей, перетворення їх на знаряддя політичного зиску агентами поля політики, та суспільно-політичним проблемам, породженим білінгвізмом в Україні. Співробітники Інституту розкривали історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники виникнення мовного питання в Україні, розглядали правові та політичні механізми його вирішення, аналізували можливості досягнення консенсусної моделі функціонування найбільш поширених мов.

Стабільність етнополітичної сфери в Україні дещо змінила пріоритети у проблематиці політичної науки. Дедалі актуальнішими ставали питання загальної політології – оптимізація політичної системи країни, її інститутів та інституцій, ефективність влади, політика модернізації та ін. Особливо динамічно загально-політологічна проблематика почала розроблятися у 2006 р. з приходом на посаду

директора Інституту Ю.А. Левенця (з 2009 р. академіка НАН України), а після його передчасної смерті у 2013 р. — О.О. Рафальського (з 2015 р. члена-кореспондента НАН України). Інститут відгукнувся на суспільний запит насамперед дослідженнями з порівняльної політології, які давали в руки влади узагальнений досвід інших країн щодо облаштування суспільно-політичного життя. Так, вивчалися варіанти політичної модернізації в Україні і державах Центральної та Східної Європи, у тому числі в аспекті взаємовідносин між політичною системою та громадянським суспільством, між владою та опозицією, зокрема на досвіді модернізації взаємовідносин влади та опозиції в Україні в аспекті порівняння з країнами СНД, Балтії та Європи. Дослідження в цьому напрямі дали можливість зіставити політичний розвиток України з тими політичними «матрицями» зарубіжних країн, що могли стати для неї орієнтиром.

Одними з ключових напрямів загальнополітологічних досліджень установи стали проблеми політичних інститутів, механізмів політичного представництва, суспільної відповідальності політичного класу, практики прийняття та імплементації політичних рішень, політичної трансформації України, зокрема розвитку громадянського суспільства, виборчої системи, взаємозв'язку між демократією і владою, між суспільними цінностями і практичною політикою.

Науковці Інституту постійно відгукувалися на особливо гострі проблеми країни, зокрема на небезпеку руйнування політичних інститутів (політичної деінституціоналізації) під дією кримінального авторитаризму, панування корупції та популізму. Розроблення окремих аспектів процесу політичної трансформації України вивело на узагальнений висновок про невідповідність поставленої на його початку мети і реально здобутих результатів.

В останні роки внаслідок посилення глобалізаційної динаміки увага науковців Інституту звернулася до питання про загальний світовий контекст і його вплив на розвиток країни, зокрема про вплив цивілізаційних особливостей

України на її політичну історію і сучасний політичний розвиток, особливо в контексті порівняння з цивілізаційною приналежністю Росії. Глобалістські сюжети зайняли своє місце у дослідженнях, які стосуються зовнішньополітичного становища України, історії її відносин з іншими державами, розвитку світової міжнародної системи, історичної долі та перспектив найбільш успішних політичних ідеологій.

Прикладну функцію політичної науки Інститут реалізовував через проведення досліджень за більш ніж 40 цільовими проектами, які завершувалися підготовкою аналітико-рекомендаційних документів, призначених не тільки для науковців, а й для органів державної влади та управління.

У напрямі вивчення політичного поля українського суспільства увагу було зосереджено на політико-правових засадах та практиці функціонування політичних і владних інститутів та інституцій держави, на застосуванні теорії коаліційних урядів до вітчизняних реалій, на політичній та національній інтеграції українського суспільства на засадах солідаризму та на ролі правлячого класу в цьому процесі, на інституційних змінах у політичній системі сучасної країни. Вчені звертали увагу влади на питання становлення громадянського суспільства, особливо під час виконання у 2013–2015 рр. державної цільової програми «Громадянське суспільство, особа, держава: національний досвід та потенціал взаємодії», в координації якої Інститут виконував провідну роль.

Ряд проектів було спрямовано на аналіз процесу політичної трансформації суспільства, зокрема на розроблення політичних технологій подолання політичних та економічних криз, розв'язання етнополітичних суперечностей і запобігання конфліктам на етнічному та релігійному ґрунті.

Особливо значущою була участь Інституту у процесах інституціоналізації етнонаціональних відносин. Зокрема, зусиллями його співробітників було підготовлено два проекти Концепції (основ) державної етнонаціональної політики України. Інститут виступав ак-

Традиційні XII жовтневі читання в пам'ять академіків І.Ф. Кураса і Ю.А. Левенця.
11 жовтня 2016 р.

тивним учасником суспільної дискусії з приводу внесення змін до мовного законодавства, обґрунтовано спрогнозував негативні наслідки прийнятого у 2012 р. закону «Про засади державної мовної політики», його співробітники були залучені як розробники або експерти при підготовці низки концептуальних документів, які стосуються питань управління гуманітарною сферою суспільства.

Колективом ІПіЕНД із залученням фахівців інших наукових та освітніх установ України було здійснено два фундаментальні наукові проекти, які викликали широкий резонанс у вітчизняних наукових та освітніх колах, — видання шеститомної «Політичної історії України ХХ ст.» та її одностомної версії, а також «Політичної енциклопедії». Загальні творчі здобутки Інституту відображені у його видавничій діяльності. Протягом тільки 2005—2016 рр. науковці установи стали авторами 138 монографій, 30 підручників і навчальних посібників та близько 3000 статей, упорядниками більш як 20 документальних збірок — усього загальним обсягом понад 6 тис. умовних друкованих аркушів. Інститут видає періодичний (шість номерів на рік) збірник статей «Наукові

записки», а також щорічний збірник «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї».

Актуальність фундаментальних та прикладних досліджень, що здійснюються в Інституті, зумовлює затребуваність масиву знань, який накопичили його співробітники, для формування державної політики у різних сферах суспільно-політичної та соціально-економічної дійсності. Підготовка експертних оцінок законопроектів, концепцій та програм, зауважень, пропозицій та матеріалів для органів влади і управління стала однією з основних форм діяльності вчених установи. Протягом тільки останнього десятиліття Інститут підготував близько 300 експертних матеріалів для вищих органів державної влади та управління.

Матеріали оперативного характеру стосувалися насамперед актуальних питань у житті суспільства — «політичного русинства», особливостей етнополітичної ситуації в областях Сходу та Півдня України, нормалізації суспільно-політичної, етноконфесійної та соціально-економічної ситуації в АР Крим та м. Севастополь, облаштування репатріантів, забезпечення прав і свобод громадян на тимча-

сово окупованій території України, підтримки та розвитку української ідентичності, у т.ч. на Сході країни.

Доробок академічної політичної науки — це частина роботи, яка виконується усім політологічним співтовариством України. З цього погляду ІПіЕНД не може вважатися вільним і від тих критичних зауважень, які час від часу лунають на адресу політичної науки країни. Доводиться стикатися з двома видами критики. Перший породжений загальною упередженістю до української незалежності, намаганням викликати скепсис до неї, у т. ч. через скепсис до її інтелектуального потенціалу. Так, у середовищі деяких кримських фахівців свого часу народилося протиставлення політології політичній науці (Political Science). Перша з них характеризувалася як неповноцінне політичне знання, і саме вона вважалася притаманною українському суспільствознавству. У такий спосіб формувалися сумніви щодо здатності українських вчених досягти рівня справжньої науки.

Другий вид критики зумовлений почуттям досади від того, що вітчизняна політологія досі не досягла рівня провідних країн. Безумовно, не можна заперечувати помітних вад вітчизняної політичної науки — часом беззастережного транслювання положень західної науки про політику, різномірного стану окремих напрямів політології — переважання досліджень з історії політичної думки, демократії, модернізації суспільства над дослідженнями з теорії і філософії політики, з проблематики, орієнтованої на з'ясування механізмів функціонування влади і політичної системи суспільства. Так само справедливо вказують на імплантування в українську політичну науку в період її становлення застарілих і неадекватних нинішньому рівню політичної теорії концепцій, переважання дескриптивності в аналізах політичних явищ, спрощеність у вживанні понять, нарешті, на загалом не відповідний світовому методологічний рівень вітчизняних політологічних досліджень. Однак у такий критиці

відчувається не зловтіха, а гіркота, і тому вона супроводжується поясненням причин такого стану речей — це відсутність вільного і необмеженого доступу до сучасного зарубіжного політологічного знання, фінансових ресурсів для підтримання безпосередніх контактів з найбільш авторитетними науковими центрами, відсутність вітчизняного дискусійного клубу у спеціалізованому журнальному форматі, нарешті (як і у всіх наукових галузях) низький рівень оплати праці вчених.

Однак проблеми зростання не можуть затулити здобутків української політології, які відображені у підготовленому зусиллями науковців Інституту разом з усім політологічним співтовариством країни двотомному виданні «Політична наука в Україні», яке вийде у світ наприкінці цього року. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України зустрічає свій чвертьвіковий ювілей визнаними політологічним співтовариством здобутками, новими планами, орієнтованими на збільшення питомої ваги загальнополітичних досліджень, подальшу оптимізацію своєї структури, розвиток інформаційної та матеріально-технічної бази, зростання кваліфікації науковців для забезпечення кадрового відтворення фахового рівня дослідницького колективу. Активізуються контакти із зарубіжними науковими закладами, у т.ч. США, Канади, Польщі, Німеччини та інших країн, з міжнародними науковими центрами щодо спільних проєктів і наукових заходів, міцнішає зв'язок і співпраця з університетською наукою та незалежними аналітичними установами. Політична наука самою своєю природою покликана відчувати пульс життя країни, і розуміючи це, Інститут спрямовує зусилля на вивчення перспектив досягнення національного консенсусу і щодо перспектив розвитку України, і щодо її етнополітичної моделі. Українські політологи уповні розуміють запити до них з боку суспільства, водночас очікуючи, що їхні запити будуть почутими з боку органів державної влади та управління.